

TÜRKÇEDE UZUN VOKALLER

*Ligeti Lajos, Budapest*¹

Bilhassa altay dilleri üzerinde mutahassıs olan macar âlimi Ligeti Lajos'un üç sene evvel türkçede uzun vokaller meselesi hakkında (*Magyar Nyelv* mecm. XXXIV, 3—4. cüz, mart - nisan, 1938, s. 65—76) neşrettiği makale türk dilciliğini yakından alâkadar eder. Ehemmiyetine binaen aynen tercüme edilen bu makalenin transkripsiyonu hakkında aşağıdaki noktaların tavzihine lüzum görülmüştür.

Ligeti'nin, makalesinde kullandığı fonetik transkripsiyon harflerini aynen almağa, maalesef, imkân bulunamadı. Macaristan'da ilmî ve bilhassa lişanî eserler neşriyatında her âlimin kullandığı ve hadd-i zatında bazan aynı sesi bir kaç türlü gösteren fonetik transkripsiyon harflerini tamamen işaret mümkün olduğu halde, matbaalarımızda bunu temin etmek şimdilik kabil değildir. Bizde henüz kabul edilen ilmî transkripsiyon alfabesi ise, fonetik ihtiyaçları göz önünde bulundurmadığından, bu sahadaki ihtiyaçların ancak bir kısmını karşılayabilmiştir. Bu itibarla bu makaledeki fonetik harfler için muharririn misal aldığı mehazlardaki seslerin bizce gösterilmesi mümkün karşılıkları bulunmuş, makalenin asıl ve mahiyetini değiştirmeyen bu fonetik transkripsiyon formülünü — ki Prof. Dr. Rahmeti Arat'ın delâlet ve kıymetli yardımları ile tesbit edilmiştir — kullanmakta mahzur görülmemiştir.

Tercümede kabul edilen harflerle asıl makaledeki fonetik harflerin cetveli:

- 1 — \bar{a} v.s.: \bar{a} v.s. (uzun vokaller)
- 2 — e : \bar{a} (açık e)
- 3 — \bar{e} : \bar{e} (özbekçe, kapalı e ile i arasında telâffuz edilen uzun vokal)
- 4 — \bar{i} : \bar{i} (çuvaşçada)
- 5 — \bar{i} : \bar{e} (kısa i)
- 6 — \bar{i} : \bar{e} (çuvaşçada)
- 7 — \bar{i} : \bar{i} (çuvaşçada)
- 8 — \bar{o} , \bar{o} : \bar{o} , \bar{o} (türkmencede)
- 9 — \bar{o} : ortasından çizilmiş \bar{o} işareti (çuvaşçada)

¹ Bu makale macarca aslından *Tayyip Gökbilgin* tarafından tercüme edilmiştir.

10 — $\bar{u} : \bar{y}$ (uzun <i>u</i>)	14 — <i>ay</i> v.s.: <i>ai</i> , v.s.
11 — $\bar{u} : \bar{a}$ (kazancada <i>u o</i>)	15 — $\dot{g} : \gamma$ (arapça: \dot{g})
12 — <i>u</i> : \bar{u} (açık <i>u</i>)	16 — $\dot{h} : x$ (arapça: \dot{h})
13 — $\bar{u} : \bar{u}$ (türkmencede)	17 — $\dot{k} : q$ (arapça: \dot{k})

Tayyip Gökbilgin

Böhtlingk'in yakut lehçesi hakkında yazdığı eserin intişarından beri, diğer türk lehçelerinin kısa vokallerine (*a, ı, u, ü, e, i, o, ö*) mukabil, yakutçada bazı kelimelerde uzun vokaller ($\bar{a}, \bar{i}, \bar{i}, \bar{u}, \bar{ü}$) veya diftonglar (*ie, uo, üö*) bulunduğu malûmdur.¹ Böhtlingk yakut lehçesinin fonetiğindeki bu başkalığı izah ederken, mişer (nijninovgrad) şivesinde buna mümasil görünen uzun vokallere işaret etmiş, fakat bu şayanı dikkat biri birine müvazi hadiseden daha şümulü bir netice çıkarmamıştı. Böhtlingk'ten sonra yakutçadaki bu uzunluğu izah etmeği bir çokları tecrübe etmişlerse de, tatmin edici tek bir izah bulmaları mümkün olmamıştı; zira bu husustaki delillerini bugünkü türk lehçe ve şiveleri yardımı ile ispat etmek hiç bir suretle kabil değildi. Koybal, karagas, irtiş şivelerinde ve özbekçede müşahede edilen tek tük misallerle izah edilemeyecek olan uzun vokallerin mevcudiyetini bu suretle şüpheye düşürmüşler ve münakaşa mevzuu haricine atmışlardı. Neticede bugünkü türk lehçe ve şivelerindeki vokal sisteminin, bazı değişiklikler müstesna, muhafazakâr olduğu ve umumiyetle en eski türkçede tasavvur edilebilen hali aksettirdiği hakkında bir telâkki meydana gelmişti.

Bu suretle bir çıkmaza girmiş olan meselenin tetkikinde son zamanlarda umulmadık bir değişiklik husule gelmiştir. Bu değişiklik ilk istifade edilebilecek türkmençe lûgatlerin hazırlanmasıdır. O vakit türkologlar hayretle gördülerki, bu büyük ve çok mühim, fakat şimdiye kadar tamamen meçhul kalmış türk şivesinde de uzun vokallere tesadüf olunmaktadır.²

¹ O. Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, StPbg., 1851, s. 133, 135 ve 143.

² Efganistan seyahatimden evvel, kısa türkmen eserlerinin zaten bulunacağını hesap ederek, A. P. P o t s e l u e v s k i y'in *Rukovodstvo dlya izučeniya turkmenskogo yazıka* (Aşgabaat, 1929.) unvanlı eserini temin etmiştim. Ele alır almaz, türkmencede uzun vokallerin sistematik bir şekilde bulunduğu ve yakutçadaki uzun vokallerle münasebattar olduğu dikkatimi celbetmiş ve bundan da mayıs 1936 da üniversitenin türkiyat enstitüsünde bahsetmiştim. Aynı senenin sonbaharında Prof. N é m e t h G y u l a'ya Efganistandan yazdığım bir mektupta türkmen ve yakut lehçelerindeki uzunlukların biri biri ile münasebetini daha kat'î bir şekilde bildirmiştim. Efganistandaki türkmenlerin dilinde de ayrıca uzun vokallere rastlanmakta ve, tesbit ettiğim gibi, rus kaynaklarının verintileri ile tamamen tatabuk etmektedir. M. R ä s ä n e n de, aynı suretle, 1937 ilk baharında intişar eden, fakat ancak aynı sene sonlarında, Efganistandan dönüşümde gördüğüm *Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen* (FUF, XXIV, 246—55) unvanlı makalesinde türkmençe ve yakutçadaki uzunlukların bir birleri ile münasebettar olduğunu tesbit etmişti.

Bu hususta bir iki kelimeye münhasır mevziî bir mesele ile değil, bilâkis bütün kelimelere şamil olan kısa ve uzun vokaller sistemi ile karşı karşıya bulunduğumuz görüldü. Yalnız yakutça ve türkmencenin mukayesesi bile, tesadüfî veya sapa bir istikamette teşekkül etmiş bir hâdise karşısında olmadığımızı açıkça göstermektedir. Yakutçada da türkmencede de büyük mikyasta ve tamamen aynı kelimerde kısa ve uzun vokalleri görüyoruz.

Bahis mevzuu olan kelimelerin yakutçada mevcut olmadığı ahvalde de kısalık veya uzunluğa işaret edebilmeleri, türkmencedeki bu verintilerin (mu'tâ) ehemmiyetini bir kat daha artırmaktadır.

Türkmence ile sayıları büyük bir derecede çoğalan yakutçadaki uzunluğa ait malzemeyi bu mesele bakımından tetkik ederken, yukarıda zikredilen muhtelif lehçe ve şivelerdeki tek tük uzunlukların devamlı ve müselsel olduklarını veya yakut-türkmencedeki verintilere tetabuk ettiklerini gördüm. Şimdi sayılacak şivelerde, bazı kelimelere münhasır olmak üzere, uzunluklar görmekteyiz: Karagas, soyon, koybal, salbini, mişer (nijninovgrad), tatar, tura, tümen, kurdak, tobol, karakırgız, özbek I (kıpçak tipi), özbek III (Hive), türki (Kâşgar v. s.) ... Şayan-ı dikkattir ki, münşi dili tesmiye edilen ve meselâ *Le Coq*'un neşrettiği *Lî Kitâbî* gibi edebî türk dili de uzun vokallerin yazılış ve okunuşunun çok büyük nisbette olduğunu aksettiriyor. Daha garibi tamamen kısa vokallerden ibaret olduğu zannedilen kazan şivesinde Weil'in, plâklara alınan metinlere dayanarak, bazı uzun vokaller göstermesidir. Diğer taraftan bunlar öyle kelimelerdir ki, yukarıda zikredilen şivelere göre de bu şekilde olmaları lâzımdır.

Tecrübe için ayrılmış fazla miktarda uzun vokalli malzemeyi bazı türk lehçe ve şivelerinde mukayese ve kontrol ederken, uzun vokalin tek tük olarak dahi bulunmadığı, bir kısmında bazı fonetik şekillerde hususî ve farklı bir halin müşahade edildiğini gördüm. Bu itibarla, uzun vokal bulunmayan oğuz şivelerinde (Anadolu, Azerbaycan, Kırım I), kaybolan uzun vokalin yerinde, meselâ kelime sonundaki sadalı konsonantlar (sonore) görmekteyiz (sonorlaşma hâdisesi): $-t > -d$, $-ç > -c$. Bu hâdise, en fazla, bugünkü şivelerde aynı fonetik şekilde bulunan, çift kelimelerde göze çarpmaktadır. Meselâ: aç- „açmak“: ac „aç“ $< \bar{a}ç$ | ot „ot“: od „ateş“ $< \bar{o}t$.

Türkçede gösterilebilecek olan uzun vokallerin çuvaşça tezahürleri daha şayan-ı dikkattirler. Burada bir çok hususî hallerle karşılaşılıyor. Bu hususta söylenilecekler yukarıda oğuzcadan alınan misallere raptede-

bilmek için, uzun vokalle başlayan kelimeler üzerinde duralım. Çuvaşçada bu gibi vaziyetlerde, bugünkü tasvîfi nokta-i nazardan *v-* yahut *y-* protezini buluyoruz. Meselâ: *us'* - „açmak“ : *vis'* - „acıkmak“ < *āç* | *ut* „at“ : *yat* „ad, isim“ < *āt*.

Şu halde, şimdiye kadar söylediklerimizi hulâsa edersek, uzun vokallerin izinin, ya tam bir sistem halinde veya eski eserlerinde bulunabilen tek tük kelimeler olarak, bütün büyük şivelerde bulunduğunu (pseudo-uygur, oğuz, kıpçak, türkî, yakut) görüyoruz. Daimî bir temas neticesinde husule gelen bir karşılık olamayacak derecede bir birinden uzak bulunan şivelerde bile bu hale rastlanmaktadır. Türk şivelerinin bir kısmında tamamen veya kısmen kalmış olan uzun vokallere, şivelerin diğer kısmında aynı hâdiseyi başka, meselâ oğuz dillerinde kelime sonundaki vokalli sadahlaşma (sonorlaşma hâdisesi) ve çuvaş lehçesinin müteaddit tabakadan mürekkep hususî teşekkülü gibi, fonetik vasıtaların hissettirmesi daha büyük bir ehemmiyet vermektedir. Bu vaziyet karşısında hakikatte her hangi eski bir türkçe fonetik hâdisesi ile karşılaşmış olacağımızı, dolayısıyla tek tük kelimelerde bile müsel sel bugünkü uzunluğu ve buna diğer vasıtalarla olan aksül'ameli düşünmemek mümkün olmuyor.

Eğer bu istidlâl yerinde ise, bu takdirde yalnız bugünkü şive ve ağızlarda değil, fakat eski dil yadigârlarında da, farzedilen bu eski türkçe uzun vokallerin izlerinin bulunması icap edeceği düşüncesine vasil olmamız imkânsızdır.

Evvelâ türkmen şivesi ile yazılmış yadigârları düşünebiliriz. Zira bu şivede uzun vokallere bugün de bol bol rastlanmaktadır. Ancak bu şivede yazılmış eski dil yadigârlarına bugün, maal'eseef, malik değiliz. Epeyce muahhar olan ve özbek, çağatay edebî şivelerinin imlâsı tesiri altında kalan Mahdum Kulî gibilerin eserlerinden ise, artık istifade edemeyiz.

Şu halde öyle eski bir metin aramamız lâzım ki, bu, itibarî imlânın teşekkülünden evvele ait olsun. Bu suretle XI. asra ait Mahmud Kâşgarî'ye müracaat ettim. Üç nushalık İstanbul tabında gördüğümüz Kâşgarî türkçe kelimelerdeki vokalleri kısmen harekeliyor, kısmen vokal işareti ile (plene) gösteriyor. Bu günkü türk şivelerindeki uzun ve kısa vokalli kelimeleri Kâşgarî'nin kitabındakilerle mukayese ettiğim vakit, hayretle gördüm ki, Kâşgarî bu günkü uzun vokalleri vokal işareti ile gösteriyor, kısıları ise, sadece harekeliyor. Bilhassa bu uzatmayı gösteren hâdis e *at* „beygir“, *āt* „isim“ tipindeki çift sözlerde çok sayan-ı dikkattir. Kâşgarî türkçe kelimeleri arap usulüne göre cezirler ve paradigmalara (*fa'ala* v.s.) ayırıyor. Bu itibarla uzun ve kısa

vokalli kelimeler kendiliğinden bir araya gelmiş bulunuyor. Kaydedilmelidir ki, cezirleri aynı olan ve aynı uzunlukta bulunan kelimelere, Kâşgarî'nin kitabında, vokalle veya konsonantla başladıklarına, fiil veya isim olduklarına göre, başka başka yerlerde tesadüf olunmaktadır. Kâşgarî uzunluk hakkında ayrıca da bahsetmektedir. Fakat yalnız uzun vokalli şekil kısa vokalliye nazaran, msl. bir lehçe farkını gösterdiği (*bezək* „süs“ ~ *bezek* | *beçenēg* „peçenek“ ~ *beçeneg* | *yığāç* „ağaç“ ~ *yığaç*), veya kısa ve uzun telâffuz arasında bir kararsızlık (*bīr* „bir“ ~ *bir* | *bīrt* „esirin efendisine hizmeti“ ~ *birt* | *tört* „dört“ ~ *tört* | *sāğlıg* „sağlık“ ~ *sağlıg*) müşahade edildiği vakit...¹ Şayan-ı dikkattir ki, Kâşgarî'de, uzun vokalli şeklinin kısa vokalli şekle tahavvül eden kelimelerin adedi epeyce çoktur. Bu, uzun vokallerin kısalmasının XI. asırda artık tamamen cereyan etmekte olduğunun bariz bir delilidir. Türkçedeki uzun vokaller

¹ Kâşgarî'nin maruf naşiri C. Brockelmann (*Mitteltürkischer Wortschatz, Bibliotheca Orientalis Hungarica* I. Bp., 1928.) uzunluğu gösterme meselesi ile kısaca meşgul oldu (IV—V. s.), *bīr*, *bīrt*, *yığāç* kelimelerinde Kâşgarî'nin uzun vokalleri gösterdiğini kabul etmekle beraber, kararsızlıklar ve ihtilâf gördüğü için, gene plene yazısı ile, onun kısa vokalleri işaret ettiği neticesine varıyor. Mamafih Brockelmann'ın bu husustaki Kâşgarî'den aldığı misalleri sıra ile gözden geçirelim:

1. *bīr* „bir“ ~ *bir*. Bu kelime 1,267-85 de (*tap-mün*) iki köklü konsonant ile başlayan, kısa vokalli kelimeler arasında rol oynuyor. Fakat Kâşgarî'nin kaydettiğine göre, *bir*'i buradan çıkarmak ve *manķūş* faslına koyarak uzun vokalle telâffuz etmek (yazmak değil), yani *bīr* olarak, mümkündür. *Manķūş* fasıllarında gösterilen kelimeler daima uzun vokal ihtiva ediyorlar (msl. 1, 45—50: *ūp*, *ūp-īn*) Kâşgarî'nin bu kaydı, aynı zamanda *manķūş* faslının plene yazı ile olan vokallerinin uzun telâffuz edilmesi icap ettiğinin bilvasıta bir işaretidir. 2. *bīrt* „esirin efendisine hizmeti“ ~ *birt*. Bu kelimeye evvelki fasla ilâve edilen üç köklü, konsonantla başlayan isimler arasında raslanıyor. Burada da Kâşgarî *birt* şekline mukabil *bīrt*'in (ve *ī* telâffuzunun) daha doğru olduğunu söylüyor. Kaydedelim ki, aynı fasılda diğer kelimelerle münasebettar olarak da böyle notları görüyoruz; meselâ *tört*, dört derken *tört* telâffuzunun daha doğru olduğunu söylediği gibi... Brockelmann *bīrt*'te uzun vokal olduğunu tasdik ediyor, fakat *bīrt* ~ *birt*'ten sonra müteakiben doğrudan doğruya bahsı geçen *tört* ~ *tört* için hayretle soruyor (M W. 215): „Welche Aussprache meint K., wenn er sagt, es sei besser mit waw: twrrt?“ 3. *yığāç* „ağaç“ ~ *yığaç*. XI. asırda imlâ farkının lehçe farkını bildirdiği muhtemel değildir. 4. *tap-mün*'e kadar olan kelimeler grupunu, *bir* ~ *bīr* den bahsederken, gördük. Brockelmann'ın, bu nevi kelimelerdeki uzun vokallerin işareti olan *alif*, *vav*, *yā'* yı bu grupta da yazabiliriz dediği Kâşgarî hakkındaki yeni kaydı, *bir* ~ *bīr*'de konkret olarak gördüğümüz aynı kararsızlık ve ihtilâta delâlet ediyor. - 5. Brockelmann'ın son kaydı, bir fasılda olan kelimelerin ne tam manası ile iki köklü, ne de tam bir üç köklü olmadığını, fakat telâffuzları kısa olduğu için, daha ziyade iki köklüler arasında yazılmak lâzım geleceğini bildiriyor. Bu fasılda (III. 140) hepsi üç fiil bulunuyor: *yīr-* „hakir görmek“, *yōr-* „açmak, çevirmek“, *yīl-* „yenilemek“. Bittabi bu kayıt bu üç kelime de uzunluğun kararsız ve mütehalif olduğunu gösteriyor. Bunu, ayrıca Kâşgarî'nin başka bir yerinde (III. 44,48) kısa vokalli kelimeler arasında da rol oynamasında görüyoruz.

meselesinin tetkikinde Kâşgârî esas olmak üzere, harekelenmiş bütün türk lûgatlerini ve metinlerini, bu meyanda İbn Muḥannā'yı, eski osmanlıca dil yadigârlarını v.s. 'yi bahis mevzuu edeceğim.

Türk dil bilgisinin birinci derecedeki vazifesi muhtelif kaynaklarda dağınık bir halde bulunan uzun vokalli kelimelerin metodlu bir şekilde toplanması ve bilâhara hangilerinin en eski türkçe şekli aksettirdiğini, hangilerini, gene çok eski olmakla beraber, daha muahhar kıyas yolu ile vücuda gelmiş şekiller addederek, mevzuun haricinde telâkki etmek lâzım geleceğini münakaşa etmesidir. Mesele bundan sonra da ikiye, ilk veya ikinci, üçüncü v.s. hecelerde uzunlukların tetkiki safhalarına ayrılıyor.

Bu kısa makalede mevzuu yalnız ilk hecedeki uzun vokallere tahsis ve, meselenin bazı safhalarını tamamen izaha çalışmaksızın, aşağıdaki bir kaç misal üzerinde tetkikini tecrübe edeceğim. ¹

2. Uzun ve kısa vokalli çift kelimeler:

K., yak., tkm., miş., kur. (*Prob.* IV, 316), özb. (*NyK.* IV, 316) *āt* „isim“ | osm., azerb., krm. *ad* | çuv. *yat* | yukarıda zikredilen bütün şivelerde *at*, „at“ çuv. *ut*.

K., İM., miş., tkm. *ōt* „ateş“ | osm., azerb., krm. *od* | yak. *uot* çuv. *vut* | K., İM., yak., tkm. *ot* „ot“.

K. *āç*- „acıkmaq“ *āç* „aç“ | tkm. *āç* | yak. *ās* | çuv. *uis'*, *uiz'i'* | K., tkm., osm. *āç*- „açmaq“ | yak. *as-* | çuv. *us'*, *us'*.

K., *bār* „var“ *vār* (oğuz şivesindeki şekli, Brockelmann'ın neşrinde yoktur, krş. I, 46: 13) | yak., tkm., kur. (*Prob.* IV, 133) *bār* | eski osm. *vār* (*Vamb.* 38) | türkî. *bār*, *wār* (Hartmann: *Ksz.* V, 173) | çuv. *pur-* | K., yak., tkm. *bar-* „gitmek“ | kur. *bār*, *bar-* (*Prob.*

¹ Misallerimi şu lehçelerden aldım: Kâşgârî (K.), İbn Muḥannā, (İM.); yakut (yak., Böhlingk ve Pekarskij lûgatlerinden); türkmen (tkm., Pöceluevskiy'in zikredilen kitabından ve A. Aliev-K. Boriev, *Russko-turkmenskiy slovar*, Aşhabat, 1929 lûgatinden); koybal, karagas, soyon, salbini, komandur (koyb., karag., soy., salb., knd.; Castrén-Schiefner, *Versuch einer kojbalischen und karagassischen Sprachlehre*, StPbg., 1857); nijinoygrad şivesi (ngd.; tercümede mişer: miş.) Böhlingk'in yakutça gramerinden); tura, kurdak (tura, kur.; Radloff, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, IV., StPbg., 1872.); özbek (özb., Hive; Budenz, *NyK.* IV, 316 ve K. Menges, *Drei özbekische Texte*, *Der Islam* XXI, 145 s.; Efganiatan'da kıpçak tipindeki özbek şivesini qongrat veya qatağan koluna nazaran kendi topladığım kelimelerden zikrediyor ve bir * ile gösteriyorum); Kazan şivesi (kaz., G. Weil, *Tatarische Texte*, nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten. Berlin-Leipzig, 1930); türkî (M. Hartmann, *Ein türkischer Text aus Kaşgar*, *KSz.* V, 161 s.; A. von Le Coq, *Osttürkische Gedichte und Erzählungen*, *KSz.* XVII, 50 s.; Ayn. ml., *Das Li Kitābi*, *KCsA*, I. 439 s., LK.).

IV, 127 v.s.) türki *var-*, *war-*, *bar-* (Hartmann, *ayn. esr.*) | osm. *var-* | çuv. *pır-*.

K., kur. (*Prob. IV, 151*), selç., *tāş* „taş“ | tkm. *dāş* | yak. *tās* | karag. *tayş* | çuv. *tš'ul* | K. *taş* „diş“ | tkm. *daş* | yak. *tas* | çuv. *tul*.

K. *bāş*, *baş*, „çıban“ | tkm. *bāş* | yak. *bās* | karag. *bayş* | K. *baş*, *bāş* „baş“ | tkm., karag. *baş* | yak. *bas*.

K. *çik-* „rutubetlenmek“ | tkm. *çig* „çiğ, şebnem“ | yak. *sik* < ? mög. *çigig* | K., tkm. *çik-* „çikmak“.

Şu aşağıdaki misaller bizzat hakikî uzunluğu gösteren kelimelerdendirler:

K., tkm. *yāz* „bahar, yaz“ | yak. *sās* | kur. *yās* (*Prob. IV, 150*) çuv. *s'ur*.

Tkm. miş. *kal-* „kalmak“ | K. *kal-* ve *kāl* | yak. *hāl-* | çuv. *yul-*.

K., tkm., kur. (*Prob. IV, 129*) *kān* „kan“ | soy., koyb. *kān* | yak. *hān* | çuv. *yun*.

K., tkm. *kār* „kar“ | yak. *hār* | çuv. *gur*.

K., tkm., miş. *kāş* „kaş“ | yak. *hās*.

K., *kās*, *kāz* „ağaç kabuğu“ | koyb. *kās*; bu kelime bu iki yerden maada diğer bütün türk şivelerince tanınmıyor, fakat şu samoyed, daha doğrusu fin-ugur şekillerle krş.:

Samoy. *kās* (O.), *kasu* (T.), *kaza* (K.), *sesa* (Yen.);? fin-ugor: zürj. *katš'*, f. *kosku*, *koskus*, mac. *hārs* (Setälä, *Die Verwandtschaft, JSFOu. XXX, 5: 44*; Paasonen, *Beiträge: KSz. XV, 126*; Zsirai: *MNy. XXIV, 298*).

K., tkm. *kāz* „kaz“ | yak. *hās* | karag. *kās* | çuv. *hur*.

Koyb. *sārēh*, *sāriğ*, *sārah* „sarı“ | tkm. *sārı* | kur. *sārı* (*Prob. IV, 129*) | K. *sariğ* | yak. *arağas*.

Tkm. *edik* „çizme“ | soy. *ēdek* | karakır. *öytük* (*KSz. II, 115*) | tura *ītik* (*Prob. VI, 86*) | kaz. *ītik* (*Weil, 52*) | K. *erük*.

K. *kın*, *kın* „kın“ | tkm. *kın* | yak. *kın* | çuv. *yini* || türk. > samoy. *şen*, *şen* (O.) *şen*, *şēn* (K.).

K. *tış*, *tış* „diş“ | yak. *tīs* | tkm., karag. *dış* | ? çuv. *şil*.

K. *tīt*, *tīt* „kızıl çam, pinus larix“ | yak. *tīt*.

K., yak., tkm. *bīl*, „bel“ | özb. (qongr.*) *bēl*.

K. *bīr*, *bir* „bir“ | tkm. *bir*, fakat *ōn bīr* „on bir“ | yak. *bīr*.

K. *bīr-* „vermek“ *birt* „esirin efendisine hizmeti“ daha doğrusu *birt-* | yak. *bier-* | tkm. *bēr-* | özb. *bēr* (qongr.*), *biēr-* (qataq.*); özb. *bēr-* (Hive, Menges) | karag. *bēr-*, *bēr-* | miş. *bēr-*.

K., miş. *bîş* „beş“ | yak. *bies* | tkm. *bēş* | karag. *beys* | özb. *bēş* (qongr.*) | kaz. *bîs'* (Weil 49) bulgar kitabelerinde *bielem* „beşinci“.

K., tkm., miş. *bîşik* „beşik“ | karakır. *bēşik* (KSz. II, 114) | karag. *bēd'ik bēd'ek* | koyb. *bîzek, bîzik* | knd., salb. *bēzek* | kur. *būjik* (Prob. IV, 136) | özb. (qongr.*) *bēşik* | yak. *bisik*.

K. *îş* „arkadaş, dost“ | karag. *eyş* | kaz. *îs'* (Weil 6).

Karag. *eyş* „kurum, is“ | yak. *îs* | K. *iş* | kott *ît*.

K. *kîb* „suret, resim“ *kîbi, kibi* „olarak, gibi“ | yak. *kieb* | selç. *gîbi*.

K. *kîş* „samur“ | yak. *kîs* || türk. > samoy. *şî, sî* (O.), *şili* (K.), *sile* (K.), *ki* (T.).

K., baraba (Prob. IV, 1), tura (Prob. IV, 86), kur. (Prob. IV, 127) *tî-* „söylemek, demek“ | yak. *die-* | tkm., koyb., karag., miş. *dî-* | kaz. *dî-* (Weil 3).

K. *tîz* „diz“ | tkm. *dîz* | çuv. *t'ş'ir-, t'ş'ir-*.

K., tkm., miş. *yōk* „yok, hayır“ | yak. *suoh* | kaz. *yūq* (Weil 69) çuv. *s'uk*.

K., tkm., miş., selç. *yōl* „yol“ | yak. *suol* | koyb. *t'ol, t'ol* | kaz. *yūl* (Weil, 89) çuv. *s'ul*.

K., tkm., miş., türki (LK.) *ōn* „on“ | yak. *uon* | kaz. *ūn-* (Weil 21) | çuv. *oun, vunnî*.

Miş. *tōl-* „dolmak“ | yak. *tuol-* | tkm. *dōl* | kaz. *tūl-* (Weil 16) | K. *tol-*.

K. *tōz* „toz“ || krş. mog. *toğusun*.

K., koyb., türki (LK.) *kōk* „mavi, gök“ | yak. *küöh* | tura (Prob. IV, 100), kur. (Prob. IV, 136), miş. *kūk* | selç. *gōk* | tkm. *gōk* | kaz. *kūk* (Weil 19) | özb. (qongr.*) *kōk* | sarı uyg. *k̄yk* | çuv. *k̄vak*.

K. *kōl* „göl“ | yak. *küöl* | tkm. *kōl* | miş., kaz. (Weil 60) *kūl* | çuv. *kül, küli*.

K. *kōn* „gön, işlenmemiş deri“ | tkm. *gōn* | tura (Prob. IV, 107), kur. (Prob. IV, 141) *kūn* || mog. *kōm* | samoy. *kob, kop* (O.).

Tkm. *kōrik* „körüük“ | yak. *küört* | kur. *kū-* „şişmek“ (Prob. IV, 153) | K. *körüük*.

K. *ōl* „yaş“ | tkm. *ōl, hōl* | yak. *ūöl*.

K., türki *ōz* „öz, kalp, iç“ | yak. *ūös* | tkm., özb. (qongr.*) *ōz* | kur. (Prob. IV, 127), tura (Prob. IV, 90) *ūs* | kur. *ūys* (Prob. IV, 153) | özb. (qatag.*) *ōyz* | miş. *ūzek* | kaz. *ūz* (Weil 15) || mog. *öber, öbesün*.

K. *sōk-* „sövmek“ | yak. *ūōh-* | tura (Prob. IV, 98), miş. *sūk-* | tkm. *sōk-* || mog. *sögege-*.

K., türki (LK.), selç. *sōz* „söz“ | tura (Prob. IV, 97), kur. (Prob. IV, 129) *sūs* | özb. (qongr.*) *sōz*; özb. (Hive, Menges) *sōz* | miş. *sūz* | tkm. *sōz* | ? yak. *ös*.

K., *tört*, daha doğrusu *tört* „dört“ | yak. *tüört* | tkm. *dört* | miş. *dört* | kaz. *dürt* (Weil 49) koyb. *tört*, *tört* | tura (Prob. IV, 89), kur. (Prob. IV, 131) *türt* | özb. (qongr.*) *tört* | çuv. *tıvaDı*, *tıvattı*.

K., *tōş* (Brockelmann *tüş* okuyor.) „göğüs“ | karag. *töyş döyş* | yak. *tūs* | tkm. *dōş*.

K., tkm. *būz*, „buz“ | yak. *būs*, *mūs* | çuv. *pır* || mog. *mōlsün*, *mōi-sön*, *mōsün*.

K. *tūz*, „tuz“ | yak. *tūs* | tkm. *dūz* | çuv. *tıvar* || mog. *dabusun*.

K. *ūç*, „uç, tepe“ | tkm. *ūci* | osm., azerb. *uc* | çuv. *vı's*, *vı'zı*.

K. *kūç* „güç, kuvvet“ | yak. *kūs* | tkm. *güyç*.

K. *sūt*, „süt“ | yak. *ūt* | tkm. *süyt* | eski osm., azerb. *süd*.

K., kaç., soy., karag., yak. *tūn*, „gece“ | karag. *dūn* | tkm. *dūyn*.

K., özb. (Hive.: *Nyk*. IV, 316) *tūş* „uyku, rüya“ | karag. *tūyş* | tkm. *dūyş* | yak. *tūl* | çuv. *tılık*, *tölök*.

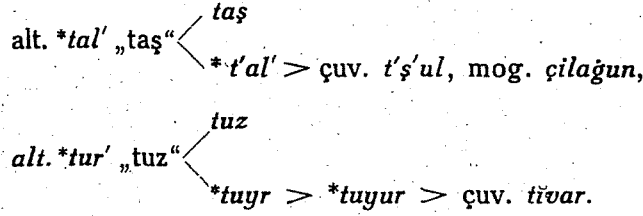
K. *ūç*, üç „üç“ | karag. *ūyş* | türki. *ūç*, *ūş* (LK., Le Coq, KSz. XVIII, 90) | çuv. *viz'ı vis's'ı* | yak. *ūs* | tkm. *ūç*.

K. *ūt*, *ūd* (oğuz), „delik“ | yak. *ūt* || < **hüt*.

Bu misallerden de anlaşılıyor ki, uzun vokal bulunan lehçe ve şive-lerde 1. Uzunluk kelimelerin bazı gruplarında, istisnasız bir şekilde, bütün dillerde muhafaza edilmiştir. 2. Uzun vokalli şekil diğer başka bir grupta bazı lehçelerde kısa vokalli ile münavebe ile kullanılıyor. 3. Nihayet bir üçüncü grupta toplanabilen kelimelerde de, yakutça (*ūs* „üç“ birden fazla heceli kelimelerde bu kısalma hemen hemen umumîdir: *bisik* „beşik“ *arağas* „sarı“), türkmence (*şöz* „söz“ *göz*, „göz“ *gör-*, „görmek“) veya *Kâşgarî* (*sariğ*, „sarı“ *tol-* „dolmak“) gibi lehçelerde aslen uzun vokalli bazı kelimelerin kısalması meydana gelmiştir. Bilhassa *Kâşgarî*'de açıkça görülüyor ki, uzun vokallilerin kısalması eskiden beri cereyan eden bir haldir. Bu kısalma ameliyesi bu gün de devam etmekte, bazı şiveler de ise, artık tamamen sona ermiş bulunmaktadır.

3. Uzun vokallerin tanınması bizi türk dilinin fonetik tarihi ve altay dilleri mukayeseli dil bilgisinin bazı meselelerini, haline yaklaştırmaktadır. Bunu izah edecek umumî mahiyetteki bir meseleye işaret etmeğe müsaade edilsin.

Ramstedt yukarıdaki listede mevcut, *taş* „taş“ için altay esas dilinde original olarak **tal'* şeklini kabul ediyor.¹ Kelimenin sonundaki *l'* nin palatal karakteri, türk lehçe ve şivelerinde bir taraftan *taş* şekli diğer taraftan *l'* nin tesiri altında söz başındaki *t'* de palatalleşmiş olarak çuvaşça *t's'ul* ve moğulca *çilağun* şekillerini meydana getiren bir cereyanı tahrik etmiş imiş. Ramstedt altay esas dilindeki çuvaş - moğ. *r* ~ türkçe *z* vaziyetinde de palatal *r'*'yi aslı tip kabul ettiği için, türkçe *tuz* „tuz“ kelimesinin çuvaşçadaki inkişafını da bu suretle izah etmek lâzımdır. Ramstedt'e göre bu vaziyet iki tipi temsil eden iki misalde şu suretledir:

Bu izah şüphesiz ki, çok manalıdır, fakat bütün sıra meseleye tatmin edici bir cevap teşkil edemiyor. Meselâ ne *r* ne de *l'* nin palatalleştirme tesirinin kabul edilemeyeceği ve tamamen umumî türkçe *tuz* çuvaşça *tivar* ile mutabakat eden türkçe *kök* „mavi, gök“ > **köyk* > **köyük* > çuv. *kivak* inkişafını nasıl izah edeceğiz? **şarı* > çuv. *şuri* ~ moğ. *şira* 'da ki *ş* eğer mutasavver esas altay dilinde bulunan **sar'ı(ğ)* kelimesindeki *r* nin palatalleşen tesiri altında husule gelmişse, niçin bu kelime umumî türkçedeki *tuz* ~ **tur'* 'a göre olması lâzım gelen **sazığ* yerine *sarığ* şeklinde yaşamaktadır? Umumî türkçede *taş* 'ın çuvaşça mukabili *t's'ul* olduğu halde, aynı fonetik şekilde bulunan *taş* „dış“ in mukabilinin *tu* olmasının sebebi nedir? Eğer birinin başındaki *t'* yi mefruz *l* palatalleş-tirmişse, niçin diğer kelimedeki *t'* yi yapmamıştır?

Bu inkişafın *r'* ve *l'* tarafından değil, uzun vokallerin palatalleşmiş olmasından neş'et ettiğini tasavvur edersek, bütün bu güçlükler ortadan kalkar.² Palatalleşmeği Ramstedt'in kullandığı manada kabul ettiğimi ilâve edeyim.

¹ G. J. Ramstedt, *Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen*, JSFOu. XXXVIII, 1: 13—9, 31—2 ve *Die Palatalisation in den altaischen Sprachen* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae B XXVII, 1932), 249—50.

² Altaycadaki mukayeseli malzemenin bir kısmını göz önünde bulundurunca, en eski türkçede *i* diftonglu şekillerini kabul etmemiz imkânsız değildir. Bu hal çok erkend.n bir çok türk lehçe ve şivelerinde uzun vokalleri doğurmuş, çuvaşçada ise, doğrudan doğruya bu şekil yukarıda gösterilen şekilde inkişaf etmiş olacaktır. Muhakkak ki, meselâ altay ana dilindeki *toβis* „toz“dan bilâhara **toys*, **toyz** (**tojr*) meydana gelmiştir. Şu halde

Burada bahis mevzuu olabilecek misalleri toplarsak, görürüz ki, labial ve illabial vokaller başka başka türlü palatalleşmişlerdir \bar{a} (\bar{e} , \bar{i} , \bar{i})' dan ia (ie , ii , iu), \bar{o} , $\bar{\bar{o}}$, \bar{u} , $\bar{\bar{u}}$ den ise oi , $\bar{o}i$, ui , $\bar{u}i$ olmuştur. İşte bir kaç misal:

$\bar{a}s$ „kakım“ (K.) > çuv. $*\bar{i}as$ > yus .

$\bar{a}t$, „ad; isim“ > çuv. $*\bar{i}at$ > yat (fakat at „at“ > çuv. ut).

$t\bar{a}\bar{s}$ „taş“; $*t\bar{a}l$ > çuv. $*t\bar{i}al$ > $*t\bar{s}al$ > $t's'ul$ (fakat $ta\bar{s}$ „dış“, $*tal$ > çuv. tul).

$s\bar{a}ri\bar{g}$ „sarı“ > çuv. $*s\bar{i}ari(\bar{g})$ > $*\bar{s}ari$ > $\bar{s}ur\bar{i}$.

$s\bar{a}z$ „çamur“; $*s\bar{a}r$ > çuv. $*s\bar{i}ar$ > $*\bar{s}ar$ > $*\bar{s}ur$.

$k\bar{a}n$ „kan“ > çuv. $\bar{h}\bar{a}n$ > $*\bar{h}\bar{i}an$ > yun .

$k\bar{a}nat$ „kanat“ (tkm.) > çuv. $*\bar{h}\bar{a}nat$ > $*\bar{h}\bar{i}anat$ > $*yanat$ > $s'unat$.

$k\bar{a}l$ - „kalmak“ > çuv. $*\bar{h}\bar{a}l$ > $*\bar{h}\bar{i}al$ > yul

$k\bar{a}r$ „kar“ > çuv. $*\bar{h}\bar{a}r$ > $*\bar{h}\bar{i}ar$ > $*yur$.

$k\bar{i}n$ „kın“ > çuv. $\bar{h}\bar{i}n$ > $\bar{h}\bar{i}n$ > $y\bar{i}n\bar{i}$.

$k\bar{o}yu\bar{g}$ „koyu, sık“ (karag.) > çuv. $*\bar{h}\bar{o}yu(\bar{g})$ > $\bar{h}\bar{i}oyu$ > $y\bar{i}v\bar{i}$.

İlk hecedeki uzun \bar{a} için verilen misalleri tetkik ettiğimiz zaman görüyoruz ki, büyük bir kısmında yakutça ve çuvaşçada (veya yalnız birinde) mukabili i 'dir :

$\bar{a}y$ „ay, kamer“ ~ yak. iy .

$\bar{a}r\bar{i}k$ „zayıf“ (koyb.) ~ çuv. $ir\bar{h}an$ | yak. ir - „zayıflamak“.

$y\bar{a}r$ „yar, sahil“ ~ yak. $s\bar{i}r$ | çuv. $s'iran$.

$k\bar{a}nat$ „kanat“ ~ yak. $k\bar{i}nat$.

$s\bar{a}g$ „sıhhatli“ ~ çuv. $s\bar{i}v\bar{i}$.

$t\bar{a}mur$ „gök“ ~ yak. $t\bar{i}mur$ | çuv. $t\bar{i}mar$.

$t\bar{a}na$ „dana“ (tkm.) ~ çuv. $t\bar{i}na$

Bu hâdise ile münasebettar olarak yalnız bir delilimiz var. Bu da çuvaşçada $a > i$ tahavvülünün bugünkü şeklinde ancak bu dilde $ti > ç\bar{i}$, $si > \bar{s}i$ değişmesi nihayete erdikten sonra vukua geldiğidir. Çuvaş-

en eski türkçe hareket noktası bu olmak lâzımdır: $toyz$ ve bundan türk şivelerinin bir çoğunda $t\bar{o}z$, muahharan kısalarak, toz olmuştur; çuvaşçada bu halde $*toyr$ hareket noktasıdır, fakat altay ana dilindeki şekle o kadar yakın olan $t\bar{i}var$ 'ı her halde hususî bir şive halinde yaşamakta iken, iktisap etti. Yalnız şu kadar var ki, bazı ahvalde, böyle bir irca ameliyesine bizzat altay mukayeseli dilliliği itiraz etmektedir: meselâ türkçe $t\bar{a}\bar{s}$, $*t\bar{a}l$ „taş“ tipinde altayca bir $*t\bar{i}\bar{s}al$ 'ı tasavvur etmek mümkün değildir. Fakat cay-i sualdir ki, moğulca $boor$, bor „kil“ ∞ türkçe $b\bar{o}r$ (K., tkm., özb. $b\bar{o}r$; yak. $buor$) gibi hallerde altayca bir $*bo\bar{s}er$ şeklini kabul edebilir miyiz? Moğulca karşılığı olmayınca, mücerret kalan türkçe yok „yok“ grupunda ise altayca bir $yob\bar{i}k$ şeklini keyfî bir hareket noktası ittihaz etmek cür'etkâr ve sebepsiz bir iş olur. Bu itibarla, şimdilik yukarıda zikredilen bütün misallerde en eski türkçede uzun vokalli şeklin mevcudiyetini daha uygun görüyorum. Bu meselede son sözü bittabi müstakbel inceden inceye tetkikat söyleyecektir.

ça - yakutçadaki $i < a$ tebadülünün uzun vokaller meselesi ile alâkasını, ancak, ihtiyatla zikrediyorum. Zira bir çok misallerden bir kısmında uzun vokali, bu gün için, göstermiyorum. R a m s t e d t 'i'yı, bunu takiben gelen i, l, r veya y 'nin tesirine hamlederek, izaha çalışıyor; fakat bu izah tarzı sarih olarak tatmin edici değildir; çünkü evvelki kelimelerdeki hâdiselerin hiç birinin bulunmadığı *hıp-* „kapamak, yakalamak“ \sim *kap-hıt-* „sertleşmek, katılaşmak“ \sim *kat- | sıvıh* „yakın“ \sim *yağuk | tına* „dana“ \sim *tana | sıp-* „bağlamak“ \sim *sap- | sıv* „sağ, sıhhatli“ \sim *sağ* gibi bu çuvaşça mukabillerin o halde sebebi nedir?

Mesele ne şekilde olursa olsun, türkçe *sarığ* \sim mog. *şira* kelimelerini doğrudan doğruya bu $a > i$ tebadülü ile izah edeceğim. Çuvaşça ve moğulcada aynı olan bu nevi kelimeler menşelerine nazaran biri birinden esaslı surette ayrılıyorlar. Çuvaşça *t'ş'ul* „taş“, *şur* „çamur“ *şurî* „sarı, beyaz“ doğrudan doğruya **tial*, **şiar*, **şiarı(ğ)* şekillerinden meydana gelmiştir; moğulcada ise, **tala-(ğun)* „taş“, **sarui*, **saruga* „toprak, çamur“ **sara* „sarı“ şekillerinden evvelâ **tıla-(ğun)*, *sıruı*, (*sıruğa*) ve *sıra* oldu ve bu şekilde epeyce bir zaman da yaşadılar; ancak muahhar, ikinci bir *ti > çî*, *si > şî* tebadülü ile, aynı zamanda bu günkü şekillerini aldılar.

II. Labial vokaller için burada şu misalleri vereceğim :

**ōs* „kavak“ $>$ çuv. **oys* $>$ **oyus* $>$ *ivīs*.

tōz „toz“ (k.) \sim **toyz* \sim **toyuz* \sim **tovuz* || krş. mog. *toğusun* $<$ **tofusun*.

kōbek „göbek“ (tkm. *gōbek*) $>$ çuv. **köybe* (k) $>$ **köyübe* $>$ *kīvaBa*
kōk „gök, mavi“ $>$ çuv. *kōyk* $>$ **köyök* $>$ *kīvak* || mog. *kōke* $<$
türk; kökün sonundaki ses için krş. uyg. *kılınç* „suç, günah“ $>$ mog.
kılınça $>$ *kilinça*, *kilinçe*

kōz „köz, ateş halinde kömür“ (K.); **kōr* (krş. osm. *kōr*) $>$ çuv.
kōyr **köyūr* $>$ *kīvar*.

ōz „öz, kendi“; **ōr* $\left\{ \begin{array}{l} *ōyz \sim *ōyüz \sim *ōvüz \text{ || krş. mog. } \textit{ōbes-ün} < \\ *ōyur > *ōyūr > *ōvūr > \text{ çuv. } \textit{*ivar} > \textit{var} \text{ || krş. } \\ \text{mog. } \textit{ōber, ōger} < *ōber. \end{array} \right.$

tōrt „dört“ $>$ çuv. **tōyrt* $>$ **tōyürt* $>$ *tīvaDī*.

tūz „tuz“; **tūr* $\left\{ \begin{array}{l} *tuyz \sim *tuyuz \sim *tuvuz \text{ || krş. mog. } \textit{dabu-sun} < \\ *tuyr > *tuyur > \textit{tuvar} > \text{ çuv. } \textit{tīvar}. \end{array} \right.$

Yalnız yukardaki bir kaç misali dikkate almakla da çuvaşça ve moğulcada nihai kelimelerin tetabuk ettiğinin farkına varırız. Bununla beraber bundan gene müşterek bir çuvaşça ve moğulca inkişaf manası çıkarmak hata olur. Çuvaşça şekilleri en eski telâkki etmek bile bahis mevzuu olamaz: Bu meselede birinci kriteriyumumuz çuvaşça -y- > -v- tebedülüdür, ki bu, çuvaşça *piŋva-* „boyamak“ < *buya-* 'nın da ispat ettiği gibi, çok muahhardır (**köyk* > **küyk* macar dilinin çuvaşçadan gelen kelimeleri arasında da mevcuttur: R. *keyk* > *kēk*); bu söz original kelimelere dahil olsa idi, en eski türkçe *boða-*'daki *ð-*'nin çuvaşçada -r-'ye tekabül etmesi lâzım gelirdi.

Çuvaşça ve moğulca kelimelerde, bundan başka muhtelif devirlere, muhtelif bilâvasıta sebeplere irca edilebilen konvergans bir inkişaf karşılıyor. Çuvaşça kelimeler en eski türkçe şekillerin kıyası bir şekilde inkişafı, moğulcaları ise, türkçeden ziyade altay dillerine yakın olan en eski moğulca şekillerin akisleridirler. Toplanan ve tetkik edilen misallere dayanarak, en eski türkçede bir heceli, uzun vokalli şekilleri **öz* „öz“, **töz* „toz“, **tāş* „taş“, belki de **öyz*, **toyz* v.s. gibi haller de kabul edeceğiz.¹ En eski moğulcada ise, bugünkü bildiklerimize göre, aynı halde **öβes*, **öβer* „öz, kendi“ ve **toβus* „toz“ şekillerini tasavvur etmemiz lâzımdır. Altay ana dilinde en eski türkçe ve en eski moğulca şekiller daha uzun, en eski moğulca ile umumiyet itibarıyla aynı müşterek bir şekle rastladılar. Altay ana dilindeki bu *toβus* „toz, toprak“ kelimesinin bir müştakki bugünkü türkçedeki *toprak* tarançide *topa* „aynı“ kelimesidir; tıpkı moğulcadaki *toğuruğ* < **toβurağ* gibi. Bununla beraber bugünkü türkçe *toz* ve *toprak* ancak altay ana dili vasıtası ile biri biri ile münasebattardır, en eski türkçeye ayrı, iki muhtelif söz olarak girmiştir.

¹ *i* diftonglu şeklin tasavvurunun da ortaya çıkmayacağı en eski türkçedeki uzunlukları ayrı gruba alıyorum; zira altay ana dilindeki mukabili de basit, diftonglu olmayan (-*i*, -*β*) bir uzun vokaldır.